

Марія Качмар

БІБЛІЙНІ ОБРАЗИ У ЛІТУРГІЙНИХ СПІВАНИХ ПОКАЯНИХ ТЕКСТАХ¹

DOI: 10.5281/zenodo.7423768

© М. Качмар, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6276-9366>

До наших днів в практиці української православної Церкви збереглися богослужбові книги: Октоїх, Тріодь, Мінея, Анфологійон, Ірмологійон, Молитвослов. Особливо у текстах Октоїха та Тріоді відобразилася покаянна тематика, залежно від часу виконання в церковному році. Вдалося виокремити жанри богослужень (канон, стихира, сідальні, степенні антифони), спостерегти образно-поетичні особливості, які використали богослови-гимнографи для створення покаянної настрою та пережиття християнських подій під час тижня, неділі (тексти Октоїха) та часу посту (Тріоді). Вдалося виявити особливості розкриття біблійних образів в покаянних текстах недільного вечірнього богослуження (стихири зокрема), які повторюються шість разів у році, згадують постаті Петра, Магдалини, митаря, розбійника, пророка Йони. Ці тексти містять більш описовий характер. Натомість тексти Постової Тріоді глибше проникають у стан грішної душі, тих самих образів, розкриваючись через плач, прохання помилування, вершиною яких є покаянний канон.

Ключові слова: Октоїх, Тріодь, канон, стихира, покаяння.

Актуальність обраної теми полягає у дослідженні гимнографічних богослужбових текстів як джерел середньовічно-барокової української літератури. Покаянна тематика, без сумніву, пов'язана з біблійними текстами, які прочитувалися і передавалися впродовж віків. Ці біблійні тексти стали основою для формування візантійського церковного обряду з творчістю у різних співаних жанрах та формах, збагативши інтерпретацію образів Святого Письма. Що й було прийнято киеворуською традицією та збережено до сьогоднішніх днів, вже в українському перекладі Православної Церкви України.

Покаяння завжди присутнє в Церкві як спосіб духовного єднання з Богом. Літургійні співані тексти стали співаною катехизою для вірних щонеділі і празника, вводячи у певний стан переживань тієї чи іншої християнської події². Мотиви покаяння переросли в цілу літургійну книгу під назвою Постова Тріодь³. До формування церковного обряду спричинилися відомі богослови та гимнографи, творчість яких переросла в цілий передпасхальний цикл напівів. Від часу приходу Христа та практики 40-денного посту молитва з наступними віками зростає в музично-поетичне натхнення, переспівуючи в особливий спосіб біблійні події.

У Постовій Тріоді кожен жанр переспівує мотиви каяття, помилування, шлях до спасіння. Головними посталями стають особи євангельських проповідей: митар, блудний син, зрадник Юда, а також теми: сурми Страшного суду, плачу Адама, старозавітного плачу на ріках Вавилонських. Всім цим образам уподібнюється наша душа, щоби стати перед Богом і покаятися. Серед різноманіття піснеспівів вирізняється Канон Андрея Критського⁴, найбільший за обсягом з усіх канонів, що співається впродовж посту. Цей покаянний канон є немовби історією покаяння від Адама до Нового Завіту. Ареал образів новозавітних грішників (про це нижче) розширюється до старозавітних часів: убивць Каїна, Ламеха, зі зверненням «тікай душе» від Содому і Гомори, через відступлення народу ізраїльського, до потопаючого Йони, таким чином автор через образи називає головні гріхи і закликає

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Частина співаних текстів записувалася у музичних книгах з нотацією, зокрема Ірмологіони, які були широко розповсюджені не тільки при монастирях, але й малих парохіях, за ними діти вивчали співи й нотне письмо. Див.: Ясіновський Ю. Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу [=Історія української музики: Дослідження, вип. 18 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів, 2011; Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII ст. Київ–Львів–Полтава, 2002.

³ Тутолмина С. Русские певческие Триоди древнейшей традиции: Дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.02. Санкт Петербург, 2004.

⁴ Великий канон Андрея Критського. Львів: Свічадо, 2017.

покаяться. Поруч із образами грішників автор подає приклад для наслідування старозавітних праведників. Характерним є те, що розповідь ведеться від однієї особи, від її душі. Тому й найпоширенішим зверненням у пості є також і плачі. Розпочинається постовий цикл плачем «На рїках Вавилонських», плачем Адама, а завершує плачем Марії і Йосифа біля гробу Спасителя.

Плач Адама за втраченим раєм є стихирою Сиропусної неділі:

Съде Адам прямо рая и свою наготу, рыдая плакаше: увы мнѣ, соблазну лукаваго послушавшу, и от славы лишившуся... ктому не узрю Господа моего и Создателя: в землю бо пойду, от неяже и взят бых. Милостиве щедрый, вопию Ти: помилуй мя падшаго⁵.

Образ плачу переспівувався у багатьох творах, і, очевидно, має зв'язок і з народною творчістю, і з апокрифічними та літературними джерелами⁶. Так, образ плачу Адама збережений у апокрифі зі Слова св. Методія Патарського XVII ст.⁷:

И съде Адамъ прамо раю плача са и быа са каменем во перси своа глагола: раю, раю, красная доброто, мене ради насажденъ еси...О милостыве, помилуй ма падшаго!

Молінні Данила Заточника:

Тъмъ же вопию к тобѣ, одержимъ нищетою: помилуй мя, сыне великаго царя Владимира, да не восплачюся рыдая, аки Адамъ рая⁸.

Плач Марії і Йосифа теж переданий стихирою Великої П'ятниці:

Тебе одѣющаго са свѣтомъ яко ризою сонем иосиф со древа со никодимом, и вѣдѣ мертва нага непогребена, благосерде плач восьприимъ, рыдаа глаголаше: увы мнѣ, сладкий исусе ... како погребу тя боже мой...

Ці слова також у своїй проповіді переспівав Кирило Турівський у плачі Богородиці:

Увы мнѣ, сыне! Не повиньнъ сы поруган бысть и на крестѣ смерти въкуси... И хотѣла быхъ с тобою умерти – не терплю бо бездушна тебе зрѣти...⁹

Окрім текстів Постової Тріоди, є тексти Октоїха – осмогласного циклу (неділі й тижня)¹⁰, які повторюються шість разів у році, поєднуючись із текстами Міней (празничних днів)¹¹. Звісно, празничні тексти переповнені радісними темами й образами, тож не належать до проблематики статті. А от тексти Октоїха зберігають тему покаяння. Її розкриття відрізняється від заглибленого, емоційного переживання в період Христових страждань. В Октоїху маємо радше нагадування про покаяння: повторювана фраза «помилуй мене» (переспів всім нам знаного Псалма 50, який, можливо, і знали ці особи) зринає з уст новозавітних постатей Петра, Магдалини, блудниці, хананейки, митаря, розбійника, блудного сина та ін. Оспівуються ці образи не тільки впродовж тижня, але й у недільному циклі богослужень через такі гімнографічні жанри: стихирі, сідальні, степенні антифони, канон (зокрема, у шостій пісні, яка згадує пророка Йону). Головною темою Октоїха є тема воскресіння Христа (неділя), а впродовж тижня згадуються: ангели й апостоли (понеділок), святий Предтеча (вівторок), святий Миколай (четвер), Христос і Богородиця (середа, п'ятниця), померлі і святі (субота). Цікавим є покаянний зміст вечірніх стихир у неділю ввече-

⁵ Львівський ірмологіон (факсиміле): Die älteste liturgische Musikhandschrift mit Fünfliniennotation aus dem Ende des 16. Jahrhunderts / Hrsg. und eing. von J. Jasinovskij, Übertragen und kommentiert Carolina Lutzka [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reiche B: Editionen, 24]. Köln–Weimar–Wien 2008. S. 392–393.

⁶ Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль: Феміна, 1994. С. 136–145.

⁷ Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів: Апокрифи старозавітні. *Monumenta Linguae Necnon Litterarum Ukraino-Russicarum (ruthenicarum)* 1. Львів, 1896. С. 5–37.

⁸ Моління Данила Заточника. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/olddukr2/olddukr33.htm>; Качмар М. Образ Адама в українській гімнографії. *Перемиські архієпархіальні відомості*. Т. XVI, ч. 26. 2019. С. 242–250.

⁹ Савенко О. Великодні алюзії у проповідях Кирила Туровського. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського: Філологічні науки*. 2016. № 1 (17), травень. С. 227–233.

¹⁰ Ясіновський Ю. Кодекс Ганкенштайна як літургійний збірник: структура та зміст. *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Дослідження: міжнародна колективна монографія; від. ред. Л. Гнатенко*. Київ: Горобець, 2021. С. 105–166.

¹¹ Кривко Р. Текстологія і язык славянских служебных миней XI–XIV вв.: автореф. дисс. ... д-ра філологічних наук: 10.02.03. Москва 2015.

рі. Очевидно, при монастирях літургійні тексти прочитувалися щодня. Натомість у неділю, коли богослуження відвідували і на парохіях, було передбачено у вечірньому богослуженні нагадати про обов'язок кожної людини задуматися над станом своєї душі через відомі всім біблійні образи.

Розглянувши тексти Октоїха за такими джерелами: рукописного Віденського Октоїха XII–XIII ст. та київського стародруку Октоїха 1629 р., подаємо кілька цитат, сортуючи за згадкою біблійних постатей:

Блудний син, митар, в неділю ввечір, стихирі на стиховні, глас 2:

**Согрѣших ти спасе яко блудный сынъ. Прійми ма отче каяющася,
И помилуй мя Боже. Вопію ти Христе спасе, мытаревым гласомъ:
Очисти ма якоже оного, и помилуй ма Боже.**

Блудний син, розбійник, в неділю ввечір, стихирі на стиховні, глас 7:

**Яко блудный сынъ прійходъ азъ щедре
Прійми ма припадающаго, яко єдинаго от наемникъ твоихъ
И помилуй ма чловѣколюбче.
Яко впадѣй в разбойники узвенный,
Ико азъ впадохъ от многихъ грѣхов
И узвенна ми єсть душа...**

Розбійник, блудні, митар, в неділю ввечір, стихирі на «Господи возвах», глас 4:

**Положилъ еси согрѣшающимъ а не праведнымъ покааніє
Образъ убо имый разбойника же и блуднаго магасію
и блудницу, гонителя мытара иотметника...**

І в неділю ввечір, стихирі на «Господи возвах», глас 8:

**Господи пришедѣй во міръ грѣшники призвати,
и разбойники, и мытаря, и будницу, и блуднаго приємый,
иже паче всѣхъ мене согрѣшившаго ти Христе мой
и никакоже ктому кающася чловѣколюбнѣ призови.**

Пророк Йона, в неділю вранці, канон, пісня 6, глас 7:

**Плавающаго во молвѣ житейским суетѣмъ
С кораблемъ потоплаємъ грѣхи, и душеглѣнну звѣру примѣтасм,
но яко Іона Христе вопію ти, от смертныа глубины возведи ма.**

Петро, в неділю вранці, канон, пісня 6, глас 3:

**Бездна послѣднѣа грѣхов обыде мя и
И исчезаетъ духъ мой
Но простеръ владыко высокую свою мышцу,
Ико Петра ма управителю спаси.**

В степенних антифонах немає згадок біблійних постатей, але є цитати з псалмів, із зверненнями «помилуй», «заступи», «спаси». Увага зосереджена і на людських органах чуттів (очі, язик, страсті), через які душа як грішить, так і очищується:

**От юности мнози борются со мною страсти но сам ма заступи и спаси ма спасе (глас 4)
От юности моеа врагъ ма искушает и сластми палит ма... (глас 8)
На небо очі пушаю сердечный... Помилуй насъ согрѣшихъ ти много... (глас 2)
На небо очі мои возвожду к тебѣ словеса... Помилуй насъ уничиженныхъ (глас 6)
Вонегда скорбити ми давидски пою ти спасе мой избави душу мою от языка лстива
(глас 5)**

У літургійних співаних текстах, недільних та постових, згадується тема покаяння. Ця тема, окрім Псалма 50 «Помилуй мене, Боже» (який є постійний на ранішньому богослуженні), охоплює й різні жанри: пісень канону, степенних антифонів, стихир. У зверненнях переважає мова від однієї особи «мя», натомість у православних текстах використовується

ся третя особа множини «ми», «нас». Щоб підкреслити особистий характер, гимнографи обирають біблійні постаті: Петра і Магдалини, блудниці, хананейки, митаря, розбійника та інших. У текстах Октоїха немає яскраво вираженої теми плачу, але повторюються звернення «подай мені сльози покаяння», які, очевидно, у часі Великого посту, у текстах Тріоди, стають Плачем.

References

- Kachmar, M. (2019). *Obraz Adama v ukraïnskii hymnografii* [The image of Adam in Ukrainian hymnography]. *Peremyski arkhieparkhialni vidomosti*, 26, P. 242–250.
- Krivko, R. (2015). *Tekstologiya i yazyk slavyanskikh sluzhebnykh minej XI–XIV vv.* Moscow, Russia.
- Savenko, O. (2016). *Velykodni alizii u propovidiakh Kyryla Turovskoho* [Easter allusions in the sermons of Kyrylo Turivsky]. *Naukovyi visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho. Filolohichni nauk*, 1(17), P. 227–233.
- Tsalai-Yakymenko, O. (2002). *Kyivska shkola muzyky XVII st.* [Kyiv School of Music of the XVII century.] Kyiv–Lviv–Poltava, Ukraine.
- Tutolmina, S. (2004). *Russkie pevcheskie Triodi drevnejshej tradicii* [Russian Singing Triodies of the Ancient Tradition]. Sankt Peterburg, Russia.
- Yasinovskiy, Yu. (2001). *Vizantiiska hymnografiia i tserkovna monodiia v ukraïnskii retseptsii ranno-modernoho chasu* [Byzantine hymnography and church monody in the Ukrainian reception of early modern times]. Lviv, Ukraine.
- Yasinovskyy, Yu. (2021). *Kodeks Hankenshtaina yak liturhiinyi zbirnyk: struktura ta zmist.* [Hankenstein's Code as a liturgical collection: structure and content]. *Videnskyi Oktoikh. Codex Vindobonensis Slavicus*, 37. Doslidzhennya, red. L. Hnatenko. P. 105–166. Kyiv, Ukraine.

Качмар Марія Ігорівна – кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри музичної медієвістики та україністики Львівської національної музичної академії ім. М.В. Лисенка (вул. О. Нижанківського 5, м. Львів, 79005, Україна).

Kachmar Maria – Ph.D. in Artistic Science, senior lecturer, Department of Musical Medieval and Ukrainian Studies. The Mykola Lysenko Lviv National Music Academy (5 Nyzhankivskoho Street, Lviv, 79001, Ukraine).

E-mail: mari-kach@i.ua

BIBLICAL IMAGES IN LITURGICAL CHANTING PENITENTIAL TEXTS

In the practice of the Ukrainian Orthodox Church the liturgical books have been preserved: Oktoih, Triod, Mineya, Anfologion, Irmologion and others. Repentance themes were especially reflected in the texts of the Octoich and the Triodion, depending on the time of performance in the church year. It was singled out the genres of worship (canon, stykhyra, sidalen, antiphons), and was observed the figurative and poetic features used by hymnological theologians to create a repentant mood and experience Christian events during the week, Sunday (Octoichus texts) and Lent (Triodian texts). We managed to identify the peculiarities of revealing biblical images in the penitential texts of the Sunday evening service (stykhyry, in particular) (which are repeated six times a year), mention the figures of Peter, Magdalene, tax collector, robber, prophet Jonah and others. These texts are more descriptive. Instead, the texts of the Lent Triodion penetrate more deeply into the state of the sinful soul, the same images, unfolding through weeping, petitions for forgiveness, culminating in the penitential canon.

Key words: *Oktoih, Triodion, canon, stykhyra, repentance.*

Дата подання: 22 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Качмар, М. Біблійні образи у літургійних співаних покаянних текстах. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 122–125. DOI: 10.5281/zenodo.7423768.

Цитування за стандартом APA

Kachmar, M. (2022). *Bibliini obrazy u liturhiinykh spivanykh pokaiannykh tekstakh* [Biblical images in liturgical chanting penitential texts]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 122–125. DOI: 10.5281/zenodo.7423768.

